

Оскірко О. П.,

здобувач кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

НОМІНАЦІЯ БОРЩУ В СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

Анотація. У статті проаналізовано назви страви «борщ» у східноподільських говірках, здійснено етимологічний та лінгвогеографічний аналіз досліджуваних номенів, подано лексико-семантичну характеристику, проведено паралелі з номінаціями цієї страви в інших діалектних континуумах, з'ясовано моделі та мотиваційні ознаки номінацій борщу.

Ключові слова: лексико-семантична група, говірки, номен, борщ, мотиваційні ознаки, номінація.

Постановка проблеми. Номенклатура рідких страв української кухні становить розгалужену систему. Кулінарна лексика на позначення рідких страв різноманітна за семантикою та структурою. У населених пунктах Східного Поділля господині готують різні перші (рідкі) страви: *борщ, капуста, розсольник, окрошку, суп, юшка, куліш, бульйон* та інші. Головне місце серед названих страв по праву належить борщу – страві, що стала улюбленою в щоденній трапезі українців. Номінація борщу в говірках Східного Поділля ще не була предметом спеціального дослідження, що й визначає актуальність цієї наукової розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найменування лексико-семантичної групи рідких страв у межах номенів на позначення їжі досліджували З. Ганудель (Ганудель), Г. Вештарт [1], Є. Турчин (Турчин), Е. Гоца (Гоца), М. Волошинова (Волошинова), Л. Борис (Борис), В. Різник (Різник). Семантична структура лексеми *борщ* представлена в діалектних словниках української мови та в наукових розвідках А. Поповського [4], К. Кацалапенко [3]. Номінація борщу в східноподільських говірках систематично не вивчена, що і визначає актуальність нашого дослідження.

Метою статті є здійснення лексико-семантичної характеристики номінації борщу, проведення лінгвогеографічного та етимологічного аналізу зафіксованих лексем, визначення основних моделей номінації.

Джерелами дослідження стали власні записи, здійснені протягом 2013–2015 рр. в експедиціях у говірках західних районів Черкащини, північно-західних – Кіровоградщини, східних – Вінниччини.

Виклад основного матеріалу. Борщ – овочева страв з м'ясом (без м'яса) або грибами, обов'язкові складники якого буряк і закуска, улюблена страв українців, яка є в щоденному раціоні харчування. Щоб приготувати смачний борщ, його необхідно варити на помірному вогні довгий час для того, щоб усі інгредієнти розварилися і розкрили свій смак. Архілексевою в досліджуваних говірках на позначення цієї страви є загальнонародна лексема *борщ*, яка вживається в усіх досліджуваних говірках.

Перша згадка про лексему *борщ* датована 1561 р. [7, с. 40]. Давньоукраїнській мові лексема *борщ* у значенні української національної страви відома як демінутив *борщикъ* з 1598 р.

Походження номена *борщ* остаточно невідомо. Дослідники припускають, що страв борщ є автентичною «руською», тобто українсько-білоруською, приготування якої розпочалося ще в піз-

ньому середньовіччі [8]. Як стверджують укладачі «Етимологічного словника української мови», праслов'янська лексема *борщ* спочатку використовувалась на позначення рослини *борщівник*, а згодом в українській мові для найменування страви, до складу якої входила ця рослина (ЕСУМ, I, 236). Згодом лексема *борщ* поширилася в інших мовах: рос. *борщ*, слц. *boršč*, тур. *vorç*, болг. *борш* тощо (ЕСУМ, I, 236). Зауважимо, що страву *борщ* готують і в інших країнах. Так, наприклад, у Польщі є страв, яку називають «борщик» – «заправлений суп з м'ясом, рибою, овочами і квашеним буряком». За переконанням мовознавців, у Польщі *борщ* почали готувати з буряків і капусти лише з XVIII ст. У румунів слово *борщ* відоме зі значенням «скисати, кислий квас». Лексема *борщ* широко відома сучасній українській мові зі значенням «рідка страв, що вариться з посічених буряків, капусти з додатком картоплі та різних приправ» (СУМ, I, 222). У значенні страви лексема відома білоруській, литовській, російській та іншим мовам [5, с. 222–223].

У Словнику за редакцією Б.Д. Грінченка зафіксовані дери-вати лексеми *борщ*, *'борщик*, *'борщичок*, *борщиско*, *борщисце* зі значеннями: 1) Борщ. 2) Квас із бураков, із якого приготують борщ (Грінченко, I, 89).

У східноподільських говірках лексема *борщ* зберігає значення, зафіксовані у СУМ. У всіх говірках Східного Поділля лексема передає значення «рідка страв з посічених буряків, квашеної або свіжої капусти, квасолі, картоплі та різними приправами» (Рз, Лщ, Хр, Пн, Уг, Чй, Сч, Сн, СХ, Нд, Ів, Юр, Жр, Снх, Ск, Тп, Трг, Рс, Крт, Кбр, Глм, Тр, Плс, Об, Зл, Окс, Дб, Крс, Крс, Юр, Крб, Клд, Гнн). Через те, що змінюється технологія приготування окремих страв із метою економії часу господарок, відпала потреба у заквашуванні одного з основних інгредієнтів, а отже, зі структури лексеми борщ зникає сема «кислий настій із столового буряка», яку ми зафіксували лише в с. Кобринове Тальнівського р-ну Черкаської обл. У крайніх східних досліджуваних говірках, які на Черкащині межують із говірками середньонадніпрянськими, зафіксовано ще одне значення лексеми *борщ*, яке виникло на позначення одного з етапів весільного обряду, коли батьки молодої наступної неділі після весілля йшли до сватів у гості, на борщ, який мала приготувати молода невістка.

Залежно від способів приготування та споживання страви є дуже багато різновидів борщу (близько 30 видів), але традиційними є три види: червоний, зелений (щавлевий або борщовий), холодний (холодник) [6].

Червоний борщ – найпопулярніший борщ у населених пунктах Східного Поділля. Основним інгредієнтом є буряк (червоний, столовий, темно-червоний, рябий), завдяки чому страв й отримала назву *червоний борщ*. Здебільшого *червоний борщ* готують на м'ясній юшці. Нині таку страву може дозволити собі не кожен громадянин, хоч історично червоний *борщ* був простою їжею селян, а м'ясо додавали до страви виключно на свята.

На позначення такого різновиду борщу в досліджуваних говірках зафіксовано лише двослівну номінацію, виражену узгодженим словосполученням, утвореним за моделлю «прикметник + іменник»: *'борщ чє'р'воний* (Лк, Шм, Йс, Мч, Хм, Мх, Цю, Уг, Чй, Хр, Сч, Сн, Пн, Лщ, Бт, Гр, Жр, Снх, Ск, СХ, Ів, Тр, Рз, Окс, Дб, Крб, Клд, Гнн). За такою моделлю утворюють назви червоного борщу мовці поліських говірок, що відображено в регіональному словнику «Словник західнополіських говірок» за редакцією Г. Аркушина *червоний борщ* «борщ із червоних буряків» (Аркушин, І, 28) та у дослідженнях С. Яценка: *чє'р'воний борщ* «борщ із столового буряка та капусти» й говіркам Середнього Полісся [8, с. 317].

Зелений борщ готували навесні з молодого шавлю, кропиви, лободи, листя молодого буряка, картоплі, з додаванням вареного яйця і запраляли сметаною. На позначення такого виду борщу зафіксовано аналітичні найменування, виражені узгодженими словосполученнями *зе'лений 'борщ*, *ве'с'н'а'ний борщ*, *'борщ моло'дий*, або неузгодженими словосполученнями, утвореними за моделлю «іменник + прикметник + іменник (назва інгредієнта)»: *борщ із кроп'иви*, *'борщ з кро'пиви*, *борщ із лобо'дой*, *'борщ із 'ичаве'лем*.

Назва *борщ зе'лений* функціонує в сучасній літературній мові й активно вживається носіями мови зі значенням «борщ, у який замість буряків і капусти кладеться весняна зелень: шавель, лобода, шпинат» (СУМ, І, 222).

Словосполучення *ича'уй'овий борщ* зафіксована в говірках Середнього Полісся [8, с. 317] та в західнополіських говірках із характерним усіченням закінчення прикметника *зелени борщ* (Аркушин, ІІ, 28).

Холодний (холодник) борщ варили влітку. Основним вареним інгредієнтом у страві був лише буряк, решту складників клали сирими. Такий борщ мало поширений у сучасній кухні, проте в досліджуваних говірках зафіксовано назву *ок'рошка*, мотивовану способом нарізання інгредієнтів. СУМ подає у своєму реєстрі лексему *окрошка* зі значенням «холодна страва з квасу та порізаних овочів та м'яса» (СУМ, 5, 681).

У період постів традиційно готували *борщ* без сала та м'яса, виключно на рослинних жирах (олії) із грибами чи рибою. На позначення таких страв у східнополіських говірках виявлено назви *'борщ п'існий* «борщ, в якому відсутні м'ясні продукти» (Кнл, Шм, Жр, Йс, Мч, Хм, Цб, Рс, Лщ, Бт, Уг, Чй, Пн, Сн, Сч, Тр, Дб, Клд); *борщ бе'з 'міаса*, *холостий борщ* (Уг, Пн, Чй, Гнн); *'борщ з'є'гри'бами* «густа страва, зварена з грибами» (Хм).

У більшості досліджуваних говірок господині для приготування борщу використовують свіжу капусту, проте окремі діалектоносії зазначають, що можна не проквашувати буряк, а додати кислинку борщеві за допомогою квашеної капусти. Це зумовило виникнення таких номінацій *'борщ із 'кваше'ноій ка'пусти* (Жр, Снх, СХ, Тр, Окс, Дб, Клд), *'борщ із' кислої ка'пусти* (Жр, Окс, Юр, Гнн) на позначення семи «борщ зварений із квашеної капусти», «борщ із кислої капусти». *'Борщ з'є'ка'пусти го'п'туй'ут'х'то'й'ак // 'йа'ка'ха'з'а'й'ка // ну 'б'іл'ш'і'с'т' 'того / ш'о' 'кис'ла ка'пуста к'і'п'ит' / д'л'а' кис'линки / по' 'том к'і'д'ай'ут' кар'топл'у' т'у'д'и і' т'ро'шки' п'шо'на // зати'є'рай'ут' то'д'і' 'салом'й'о'го / бо' о'б'ично' борщ зати'є'рай'ут' 'салом // і'вар'ат' не' та'к'і' 'жиде'н'к'і' / а' 'б'іл'ш'і' того / ш'об' в'ін' бу'є' та'к'і' / густо'ватий' / 'в'ін' то'д'і' 'ї'кус' 'н'і'шій // (Кнл).*

Завершальним етапом у приготуванні *борщу* було заправити приправою: приправа до борщу – це подрібнені й підсма-

жені на сковороді цибуля, сало, морква, помідори, підсмажене борошно тощо. На позначення цієї приправи у говірках зафіксовано віддієслівний дериват *за'жарка*, мотивований способом приготування приправи. Сам завершальний етап мовці номінують дієслівними словосполученнями *за'жарити 'борщ*, *за'жарувати 'борщ*, *приготу'вати за'жарку*, *ї'кинути за'жарку*. Узагальнена назва овочів, які додаються в першу рідку страву під час її готування, в східнополіських говірках – віддієслівний дериват *зак'ришка* та її фонетичний варіант *'закришка* (Об, Крс). Зі значенням «те, що кришать у борщ як заправу (цибуля, петрушка, кріп та ін.)» лексема відома сучасній літературній мові (СУМ, ІІІ, 167).

Сучасна технологія приготування заправки для борщу дещо видозмінилася, і борщ отримав порівняно нові продукти – свіжі помідори, томатний соус, томатну пасту тощо.

3. Ганудель зауважує, що в говірках південно-західного наріччя лексема *борщ* вступає в синонімічні відношення та займає рівнозначне місце в синонімічному ряду з номенами *квас*, *оцет*, *оцет хлібовий*, *квашена вода*, об'єднаними спільним лексичним значенням «кислий» (Ганудель, 132). Проте у східнополіських говірках, які є маргінальними говірками південно-західного наріччя, такого синонімічного явища ми не виявили. Лексема *борщ* відома й активно функціонує в говорах української мови. З дещо іншим лексичним значенням лексема *борщ* уживається поза ареалом дослідження, просл.: у гуцульських – *борщ* «хлібний (вівсяний) квас» (Піпаш, 16), у західноволинських говірках лексема *борщ* – «настій столових буряків, що використовують для приготування борщу», «рідка страва, приготовлена з додаванням настою столових буряків, шавлю чи оцту», *бут'венс* «окрошка; холодна страва з води, кислого борщу або оцту, свіжих огірків, крутого яйця, кропу й цибулі» (Корзонюк, 75, 78), у буковинських – *борщ* «квас із висівок або житнього борошна» (Гуйванюк, 37). У говірках російської мови лексема *борщ* функціонує зі значенням «квашені буряки», «страва з квашених буряків, зварених на м'ясі» [1, с. 130].

Висновки. Отже, на позначення різних борщів у говірках досліджуваного ареалу переважають двослівні номінації, виражені узгодженими чи неузгодженими словосполученнями, до складу яких входить архілексема *борщ*, і які мотивовані:

- 1) кольором: *борщ чє'р'воний*, *борщ зе'лений*;
- 2) етнонімом: *'борщ укра'їнський*;
- 3) основним інгредієнтом: *борщ з'є'гри'бами*, *борщ м'я'сний*, *борщ з м'я'сом*; *'борщ із' 'кваше'ноій ка'пусти*, *'борщ із' 'кислої ка'пусти*.
- 4) основним компонентом, свіжими овочами, зеленню: *'борщ із' 'ичаве'лем*, *борщ моло'дий*, *борщ з кро'пиви*;
- 5) системою віри та обрядовості: *борщ без'є'міаса*, *'борщ п'існий*.

Однослівна номінація представлена лексемами *'борщ*, *за'жарка*, *зак'ришка* на позначення етапів приготування страви. Більшість зафіксованих номінацій вживаються в усіх досліджуваних говірках. Східнополіські номени виявляють паралелі в інших говірках української мови, що свідчить про загальноукраїнський континуум досліджуваних номінацій.

Перспективу дослідження вбачаємо у виявленні та системному описі назв інших рідких страв у говірках Східного Поділля.

Список обстежених населених пунктів:

Шм. – Шамраївка, Йс. – Йосипівка, Мч. – Мечиславка, Лк. – Лукашівка, Хм. – Хомутинці, Тп. – Тополівка, Жр. – Журавка,

Уг. – Угловата, Чй. – Чайківка, Пп. – Попудня, Нд. – Надлак, Окс. – Оксанино, Дб. – Добра, Гнн. – Ганнівка, Лщ. – Лішинівка, Рз. – Розсішки, Хр. – Христинівка, Сч. – Сичівка, Сн. – Синиця, СХ. – Скалівські Хутори, Нд. – Надлак, Ів. – Іванівка, Юр. – Юрївка, Снх. – Синюха, Ск. – Скаліва, Трг. – Торговиця, Рс. – Русалівка, Крт. – Крутогорб, Кбр. – Кобринове, Глм. – Гольма, Тр. – Тарасівка, Плс. – Плоске, Об. – Обжиле, Зл. – Заліське, Крс. – Красногірка, Клд. – Колодисте.

Джерела:

Аркушин – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. / Г.Л. Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1–2; **Білоноженко** – Словник фразеологізмів української мови / [Уклад.: В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.; **Борис** – Борис Л.М. Динаміка тематичної групи лексики їжі та напоїв у буковинських говірках: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / Л.М. Борис – Чернівці, 2015. – 330 с.; **Волошинова** – Волошинова М.О. Динаміка традиційної предметної лексики в українських східнослобожанських говірках: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / М.О. Волошинова – Луганськ, 2014. – 301 с.; **Ганудель** – Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. Т. 1: Назви страв, посуду і кухонного начиння. – Братіслава; Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братіславі, Відділ української літератури в Пряшеві, 1981. – 211 с.; **Грінченко** – Грінченко Б.Д. Словарь української мови: у 4 т. / Б.Д. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4; **Гуйванюк** – Словник буковинських говірок / [заг. ред. Н.В. Гуйванюк]. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.; **Гоца** – Гоца Е. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах / Е. Гоца; відп. ред. І.В. Сабадош. – Ужгород: Гражда, 2010. – 360 с.; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: в 7 т. / ред.-кол.: О.С. Мельничук та ін. – К.: Наук. думка, 1982; **Корзонюк** – Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М.М. Корзонюк. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 62–267; **Піпаш** – Піпаш Ю.О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю.О. Піпаш, Б.К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.; **Різник** – Різник В.П. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / В.П. Різник – Львів, 2017. – 370 с.; **СУМ** – Словник української мови: в 11 т. / ред. кол. І.К. Білодід та ін. – К.: Наук. думка, 1970; **Турчин** – Турчин Є. Назви їжі на Східному Поліссі / Є.Д. Турчин. – Львів: Українська академія друкарства, 2012. – 347 с.

Література:

1. Вештарт Г.Ф. Назви ежі // Лексика Палесся ў прасторы і часе / Г.Ф. Вештарт. – Мінськ: Навука і тэхніка, 1971. – С. 89–142.

2. Дубовіс Г.О. Українська кухня / Г.О. Дубовіс; худож.-оформлювач І.В. Осипов. – Харків: Фоліо, 2006. – 591 с.
3. Кацалепенко К.В. Лексико-семантична група назв рідких страв у говірках Східного Поділля / К.В. Кацалепенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. редактор М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – Випуск 5. – С. 52–55.
4. Поповський А. Про слово борщ та його деривати в українській мові / А. Поповський // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – Вип. 4. – С. 187–192.
5. Супруненко В.П. Ми – українці: У 2-ох кн. / В.П. Супруненко. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпркнига», 1999. – Кн. 1.
6. Українська стародавня кухня: довід. / упоряд. Т.Л. Шпаковська. – К.: Спалах ЛТД, 1993. – 238 с.
7. Чучка П.П. Власні назви в історичному словнику загального типу / П.П. Чучка // Науковий вісник УжДУ. Сер. Філологія. Ономастичні студії. – 1996. – № 2.
8. Яценко С.А. Назви продуктів харчування, страв і напоїв у говірці села Степанівка Ємільчинського району Житомирської області / С.А. Яценко // Волинь – Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіон. проблем. – 2010. – № 22 (II). – С. 317–328.

Оскірко А. П. Номинация борща в восточноподольских говорах

Аннотация. В статье проанализировано наименование блюда борщ в восточноподольских говорах, осуществлен этимологический и лингвогеографический анализ исследуемых номенов, представлена лексико-семантическая характеристика, проведены параллели с номенами этого блюда в других диалектных континуумах, изучены модели и мотивационные признаки номинации борща.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, говоры, номен, борщ, мотивационные признаки, номинация.

Oskirko O. Borsch nominations in the Eastern Podilly Dialects

Summary. The article demonstrates the analysis of borsch lexemes nomination in the Eastern Podillya dialects as well as etymological and lingvo-geographic ones of the researched nomine. It represents the lexical-semantic characteristics, sets certain parallels with the nomines common on other territories, a determined model of nomination, motivational features and functional features of the analyzed lexeme.

Key words: lexico-semantic group, dialects, nomine, borsch, motivational feature, nomination.